

Олена МІЗИНКІНА

**ПОЕТИКА НАЗВИ РОМАНУ РАЇСИ ІВАНЧЕНКО
«ОТРУТА ДЛЯ КНЯГИНІ»**

Назва останнього за часом видання історичного роману Раїси Іванченко — «Отрута для княгині» (1995) — містка, багатоаспектна, і саме цим зумовлена необхідність дослідження її поетики.

Заголовок, або назва твору, має, безсумнівно, важливе значення як для самого твору, автора твору, так і, врешті-решт, для читача. З цього приводу дослідник заголовків З. Блисковський міркує так: «Назва — компонент книги. Книга має початок, середину і кінець. Має і заголовок, який попереджає початок. Заголовок — це перше слово автора у його заочній бесіді з читачами. З назви починається шлях книги до розуму і серця людського» [1, 10].

Структуру заголовка дослідники витлумачують по-різному. Наприклад, С. Кржижанівський (Поетика. — М., 1931. — С. 7), розглядаючи схему заголовків, пише, що «логічно-пропорціональні заголовки» завжди складаються з двох частин: суб'єктної і предикативної. Інший дослідник — А. Ванюков — пише: «До заголовка літературного твору належать власне назва (заголовок у вузькому значенні), ім'я автора і авторські визначення жанру твору, які у єдності і становлять заголовок (у широкому значенні)» [2, 15].

Отже, за структурою назва твору фактично складається із трьох компонентів: власне назви, ім'я автора і авторського визначення жанру твору. Якщо ж розглядати власне назви творів, то А. Ванюков вирізняє таку типологію назв: а) назви, які «будуються» на імені, «на людині», концентрують у собі життя, долю, історію особистості, фіксують певний тип; б) назви, які передають час; в) назви, які художньо фіксують «місце» епічної дії, які розкривають просторові координати подій.

Але, окрім імені персонажа, часу і місця подій, у назві твору може фіксуватися світ флори та фауни, назва населеного пункту, назви водоймищ і т. д.

Ознайомлення з назвами українських історичних романів дає можливість виділити, на нашу думку, такі типи заголовків:

1) **за іменем головного героя** («Василько Ростиславич» В. Бирчака; «Северин Наливайко» М. Вінграновського; «Євпраксія», «Роксолана» П. Загребельного; «Маруся Чурай» Ліни Костенко; «Володимир Мономах», «Іван Сірко» В. Кулаковського; «Богдан Хмельницький», «Наливайко» І. Ле; «Мазепа» Б. Лепкого; «Святослав», «Володимир» С. Скляренка; «Богдан Хмельницький» М. Старицького; «Данило Галицький» А. Хижняка);

а) **за соціальним становищем головного героя** («Гетьман Кирило Розумовський» М. Лазорського; «Князь Кий», «Князь Ігор», «Посол Урус-шайтана» В. Малика; «Князь Єремія Вишневецький», «Гетьман Іван Виговський» І. Нечуя-Левицького; «Князь Лаборець» П. Угларенка);

б) **за віком головного героя** («Молодість Мазепи» М. Старицького);

2) **за часом** («Початок» К. Басенка; «Після довгої ночі» П. Угларенка);

3) **за місцем** («Чисте поле» Л. Горлача; «Фортеця над Борисфеном» В. Чемериса; «На полі смиренному» Валерія Шевчука);

а) **за назвою населеного пункту** («Берестечко» Ліни Костенко; «Батурын» Б. Лепкого; «Ольвія» В. Чемериса);

б) **за назвою річки** («Синьоока Тивер» Д. Міщенко);

4) **за головною історичною подією, що відображається у творі** («Похорон богів» І. Білика; «Смерть у Києві» П. Загребельного; «Останній похід короля» І. Корбача; «Чорна рада» П. Куліша; «Падіння давньої столиці» О. Лупія; «Облога Буші» М. Старицького);

О. Мізінкін а : Поетика назви роману «Отрута для княгині»

5) назва, в якій відбито приналежність великої кількості персонажів до одного роду, племені, рангу... («Орда» Р. Іваничука; «Сотники» І. Корбача; «Сіверяни» Д. Міщенко; «Росичі» В. Чмира);

6) символічні («Диво» П. Загребельного; «Вода з каменю», «Черлене вино» Р. Іваничука; «Зрада, або Як стати володарем», «Гнів Перуна», «Золоті стремена», «Отрута для княгині» Раїси Іванченко; «Степова квітка» М. Лазорського; «Горить свіча» В. Малика; «Отчий світильник» Р. Федоріва).

Можливі й інші класифікації заголовків. Так, Н. Кожина поділяє назви творів на дотекстові (такі, що віднайдені до написання творів), внутрішньотекстові (такі, що з'явилися в процесі роботи над творами) і *Post scriptum* (назви, які розкривають свою смислову і художню цінність в останніх словах твору) [4, 26—32]. Ймовірні класифікації заголовків за історичними епохами, за частинами мови, але, як слушно зауважує К. Фролова, «якого б типу не був заголовок, він співвідноситься з усім змістом твору і активно засвоюється двічі: перший раз перед читанням твору, націлюючи читача на сприйняття змісту в світлі цього заголовка. Після прочитання твору читач обов'язково поставить запитання, чому ж саме так, а не інакше названо цей твір» [6, 57].

Отже, спробуємо з'ясувати, чому Раїса Іванченко назвала свій роман саме так — «Отрута для княгині».

У назві роману передовсім привертає увагу слово «отрута». Словник української мови подає такі лексичні значення слова «отрута»: 1. Речовина, здатна викликати отруєння живого організму... // *Перен.* Те, що нестримно вабить до себе... // *Перен.* Те, що згубно впливає на кого-, що-небудь, морально розкладає, розбещує когось... 2. *Перен.* Злість, ненависть» [5, 811].

Треба зазначити, що в романі слово «отрута» вживається не більше десяти раз, причому і в прямому, і в переносному значенні.

У прямому значенні слово «отрута» в тексті роману розкривається двічі. Вперше це пов'язано зі смертю князя Олега. Раїса Іванченко ввела у сюжетну канву твору відому легенду про те, як князя, який приїхав на могилу улюбленого коня, ужалити гадюка. Вдруге слово «отрута» у прямому значенні зустрічаємо на тих сторінках роману, де показано стосунки княгині Ольги і боярині Гордини. Взагалі ці дві жінки змальовано у творі як дві протилежності. Говоримо так, маючи на увазі людські стосунки, риси характеру, дії, вчинки. Все, що пов'язано з підлістю, заздрощами, честолюбством, уособлено

в Гордині і навпаки, прагнення до світлого, щасливого майбутнього своєї держави, мудрість характеризують Ольгу. Характерними є також протилежно різні очі — як дзеркало душі — цих двох жінок: у Гордини — «чорно-іскристі», у Ольги — «ясно-сині», колір яких неодноразово підкреслює авторка роману. Бояриня Гордина, будучи коханкою князя Олега, прагне влади. Але у Києві з'являється Ольга, стає дружиною князя Ігоря, княгинею, що унеможливило здійснення планів боярині. Гордина вважає, що Ольга «украла в неї все: владу, ім'я Ольгове, терем у Вишгороді, славу повелительки, прихильність бояр» [3, 279]. Тому озлоблена бояриня «шукала нових способів, як сплести тенета навколо Княжої Гори і її володарки...». Тому пробує отруїти Ольгу, проте княгиню врятовує книжник Степко. Він випиває чашу з отруєним медом, яку Гордина подавала Ользі.

Отже, слово «отрута» в значенні речовини, здатної викликати отруєння живого організму, зустрічаємо в романі двічі. Спершу це стосується князя Олега, вдруге — безпосередньо княгині Ольги. Проте, розгляд наведених вище ситуацій недостатньо пояснює заголовок твору. Основним, на нашу думку, у реалізації задуму автора роману є саме переносне значення слова «отрута».

Досягнувши найвищого соціального становища, ставши волею долі княгинею, дружиною князя Ігоря, Ольга, однак, не почувала себе щасливою людиною: все «частіше відчувала, що її життя не належить їй. Що володарці не схватись від лживих уст і від поговору лукавого. І хоч скільки б сіяла добра, її постійно ловили у сіті безчестя ниці духом, аби самим вивищитись. Оті спритники й ловкачі з добрими й лагідними очима й усмішками, з тихими і слухними порадами, оті убогі душею, мізерні розумом — як жадали відомстити їй за те, що вона в усьому вище від них: у владарюванні, у розумі, у пошані від людей!..» [3, 290].

Отже, Ользі заздрили як княгині, дружині князя Ігоря. Коли ж древляни заподіяли смерть князеві, помста Ольги була жорстокою. Раїса Іванченко художньо вмотивовує дії Ольги, показуючи, що на той час вона просто не мала іншого виходу. По-перше, тому, що їй, як і будь-якому володарю, треба було утриматись на київському столі, не показати слабкості. По-друге, Ольга була все-таки жінкою і прагнула захистити своїх дітей від ворогів. Тому, враховуючи обставини, жорстокі дії Ольги щодо древлян можна вважати закономірними. Як відомо, одних послів від древлян княгиня наказала закопати, інших

О. Мізінкін а : Поетика назви роману «Отрута для княгині»

спалити у лазні; пізніше спалила головне місто древлян Іскоростень. Таким чином, вона не тільки помстилась древлянам за смерть Ігоря, але й дала зрозуміти найближчому оточенню, що «рука її тверда й неситна» і доки не підросте Святослав, вона буде володаркою Київської Русі. «Княгиня відчула вперше силу жорстокости й страху. Ні, Бог свідок, вона ніколи не хотіла ставати на цю стезю. Так вийшло. Значить, так треба, так визначено Долею. Ось що таке влада! Ось чому люди віками борються за неї — вона приносить покору, поклоніння, повагу, й лъсту, і... любов! Який солодкий хміль влади!.. Ось чому люди встеляють трупами дорогу до неї. Влада робить людину недосяжною, а всі її гріхи простимими. Всі!..

І людина здається тоді собі всесильною, доброю, мудрою і... вічною... Не помічає, коли виростає гординя... Як дурманить і окрилює це почуття... Як підносить над світом ця отрута!..» [3, 349].

Так влада вперше «отруїла» княгиню. Так в самій Ользі княгиня здобула перемогу над жінкою. Так княгиня Ольга відчула силу влади, недосяжність влади, безгріховність влади і необмеженість влади.

Раїса Іванченко показує духовний світ Ольги, постійні змагання Ольги-жінки і Ольги-володарки. І даремно їй заздять усі, бо «владарювання над людьми відібрало в неї право на земне людське щастя», бо вона не мала права кохати, як усі жінки, хоч потайки любила Степка, Щербила.

Автор роману показує Ольгу також як жінку, «що дарує життя». Втім, материнське щастя Ольги теж «скроплене отрутою», владою. Маючи двох синів, Гліба і Святослава, Ольга відчувала не лише материнську, а й державницьку відповідальність: «Які різні її сини. Хто ж із них іде по стезі правди? Нелегко їй, княгині-матері, осягти цю істину. Мусить же дивитись на них не як звичайна жінка, а як державець, що міцно тримає кермо всієї країни і дбає про її майбуття. Скоро це кермо треба віддавати в руки синам. Тож мусить виважувати свої діяння і їхні слова з огляду на користь Країни Руси. Хто сказав, що це легка ноша? Чому їй заздять здорові, дебели, череваті мужі і їхні пустодзвони-жони? Хіба вони збагнули усю важкоту цього тягара, який запишеться у веремії часу як слава її держави або як хула...» [3, 374].

За традицією місце князя мав посісти старший син — Гліб. Але Гліб відмовився, оскільки «хотів стати просвітником свого народу», йому більше подобалось тримати в руках книгу, а не меч, що було

однією з найважливіших і характерних рис князя у той час. Ольга розуміла мрії і прагнення старшого сина і бачила можливості молодшого, який «мав тверду вдачу» і «умів міцно тримати меч в руках». Тому княгиня передала державне кермо Святославі, бо саме він зможе утримувати і зберегти державу, бо «володар — це той, хто сильніший, спритніший, жорстокіший...» [3, 375].

Отже, Раїса Іванченко відтворила образ Ольги у всій повноті і складності, показавши її як жінку, матір, дружину, княгиню. Названі життєві ролі Ольги розкриваються упродовж роману, супроводжуючись гострою, непримиренною боротьбою розуму і серця княгині. Обов'язок перед державою пригнічує людське щастя жінки, перетворює її на володаря, для якого влада стає отрутою, найп'янішим і найгіркішим трунком у житті. Це і підкреслила Раїса Іванченко у символічній назві роману.

Цитована література

1. Блисковський З. Д. Муки заголовка. - М., 1981. - 112 с.
2. Ванюков А. И. Русская советская повесть 20-х годов. Поэтика жанра. — Саратов, 1987. — 200 с.
3. Іванченко Р. Отрута для княгині: Роман. — К., 1995. — 464 с.
4. Кожина Н. А. Нечто большее, чем название // Русская речь. — 1984. — № 6. — С. 26— 32.
5. Словник української мови. — К., 1974. — Том 5: Н — О. — 840 с.
6. Фролова К. П. Субстанції незримі вогонь... (Про поетику художнього твору). — К., 1983. — 134 с.